

DIE GODSDIENSKRITIEK VAN LUDWIG FEUERBACH EN KARL MARX ¹⁾

1. DIE AGTERGROND:

Vanaf die Renaissance kom 'n geesteshouding na vore wat in menige opsig die direk teenoorgestelde van die gees van die Middeleeue was. Die sentrale kenmerk van hierdie nuwe gees is die verskyning van die absolutistiese mens, die mens wat meen dat sy eie lewe en toekoms, alle probleme van die mensheid en die ganze natuur in die hande van die mens is en afhanklik is van die menslike vermoëns. Die mens sal sy eie heil sonder enige hulp uitwerk, probleme wat vir die individuele mens of vir een geslag onoorwinlik lyk, is vir die mensheid as geheel of vir die komende geslagte nie onoplosbaar nie en uiteindelik sal ons langs die weg van gestadige vooruitgang alle probleme oplos.

In die 17de en 18de eeu kom hierdie houding sterk te voorskyn in die hoofverskynsel van dié tydperk, nl. die *Aufklärung*. Saam met IMMANUEL KANT kan ons die *Aufklärung* só omskrywe: „*Aufklärung* ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit. Unmündigkeit ist das Unvermögen, sich seines Verstandes ohne Leitung eines anderen zu bedienen. Selbstverschuldet ist diese Unmündigkeit, wenn die Ursachen derselben nicht im Mangel des Verstandes, sondern der Entschlieszung und des Mutes liegt, sich

⁹⁶⁾ *Uytspanningen*, bl. 438.

¹⁾ Lesing gehou voor die Filisofiese Vereniging aan die Universiteit van Pretoria, 1954.

seiner ohne Leitung eines anderen zu bedienen. Sapere aude! Habe Mut dich deines eigenen Verstandes zu bedienen! ist also der Wahlspruch der Aufklärung."

Vir die Aufklärung is die mens weselik 'n redelike wese; die rede staan in die middelpunt en van die rede word die vooruitgang en die oplossing van die probleme verwag. Die absolutistiese, verligte mens maak alles dan van die rede afhanklik en aanvaar alleen wat vir die rede aanvaarbaar is. Die enigste toets vir waarheid en werklikheid is die rede en geen ander gesag mag erken word nie.

Ten opsigte van die godsdienst moes hierdie houding baie definitiewe konsekwensies hê, veral as 'n mens daarby in aanmerking neem dat die 17de en 18de eeu geen werklike groot teoloog of lewenskragtige teologie oplewer wat as teenvoeter kan dien nie. Of die Aufklärung verantwoordelik gehou moet word vir die insinking van die godsdienst en of albei miskien op 'n gemeenskaplike grond rus, is 'n ander vraag. Die godsdienst as Christelike godsdienst is noodwendig afhanklik van 'n bo- en buite-menslike gesag, nl. God, wat die mens tegemoet tree in Sy openbaring, wat met gesag tot die mens spreek. Dit staan lynreg teenoor die gees van die Aufklärung. Dit maak dat godsdienst, kerk, openbaring en Skrif een van die neteligste en belangrikste probleemkomplekse van die 17de en 18de eeu uitmaak en in die 19de eeu het die belangrikste van al die probleme geword.

Hierdie botsing het die Roomse Kerk in 'n baie mindere mate getref as die Protestantse Kerke. Dit is dan ook opmerklik dat die kritiek op die godsdienst en die worsteling met hierdie probleme byna uitsluitlik uit Protestantse kringe voortkom. Waarskynlik het die sterk outoriteitsgeloof van die Roomse Kerk hom van hierdie dinge gevrywaar, terwyl die Protestantisme met sy groot klem op persoonlike insig en verantwoordelikheid besonder kwesbaar was.

Die botsing tussen Aufklärung en Christendom lei tot allerlei pogings om 'n oplossing of 'n kompromie te vind. Waar die filosofie in hierdie tyd baie lewenskragtiger as die teologie is, word die toondeur die filosofie aangegee. In hoofsaak kom die pogings van teologiese kant daarop neer dat op verskillende wyses gesoek word om die godsdienst en teologie in ooreenstemming met die filosofiese en wetenskaplike denkwêreld te bring. Heeltemal in die lyn van die Aufklärung word dan gewoonlik gepoog om die godsdienst van die een of ander menslike vermoë of funksie afhanklik te maak. Die toppunt hiervan word ook in die laat 18de eeu en begin 19de eeu bereik met figure soos SCHLEIERMACHER wat die godsdienst setel in die afhanklikheidsgevoel en W.M.L. DE WETTE wat die godsdienst weliswaar op geloof opbou, maar geloof sien as die akte van die gevoel. Waar die filosofie die rede vir homself opgeëis het en soek na 'n „Religion innerhalb der

bloszen Vernunft", bly daar vir godsdiens en teologie eintlik net die gevoel oor as menslike vermoë waarop die godsdiens gebou kan word.

Die Aufklärung se sienswyse van en verhouding tot die godsdiens kan ons in die algemeen soos volg karakteriseer: Talle terreine word uit die godsdiens losgemaak, b.v. etiek, opvoeding, politiek e.d.m. wat nou as bloot sekulêre aangeleenthede beskou word. Daarmee word die godsdiens sterk teruggedring en binne bepaalde grense hokgeslaan. Maar ook wat die godsdiens self betref, wend die Aufklärung sy grondbeginsel aan, nl. dat alleen wat redelik is, mag geld: innerlike waarheid is redelike waarheid; geloof het geen eie reg nie. Die Jenseits-karakter van die meeste grondbegrippe van die godsdiens word dan as onredelik gesien, juis omrede van die Jenseitigheid daarvan. Daar is net een manier om met hierdie begrippe langs redelike weg klaar te speel en dit is om hulle te sekulariseer. So word die hele geskiedenisbeeld van die Christendom geheel en al gesekulariseer en 'n begrip soos die hiernamaalse geluksaligheid word verander in die idee van 'n aardse geluk wat die resultaat van vooruitgang en menslike inspanning sou wees. Daarom is deug ook hoër as vroomheid en word die godsdiens veral waardeur in so verre dit die moraal dien.

Wat die openbaring betref, is die 17de en 18de eeu ook die tyd waarin die godsdiens van baie vreemde volke, maar veral van die Sjinese, bekend word en baie belangstelling opwek. Hieruit word nou die gedagte gebore dat die openbaring nie tot die Jode en Christene beperk mag word nie, maar dat alle godsdienste deel aan die openbaring het en dat die Christendom hoegenaamd geen reg het om die heidendom te oordeel nie. Die verval van die tradisionele geloof en die opkoms van die kritiese geskiedswetenskap het dan verder as een van sy vernaamste gevolge die opkoms van die Bybelkritiek deur historiese ondersoek, wat daarop gaan uitloop dat die een na die ander stuk van die Bybel verwerp word. Dink hier b.v. aan PIERRE BAYLE, SPINOZA, die Engelse Deïste, ens.

Die kritiek van die Aufklärung spaar egter die geloof aan God, voorsienigheid, vryheid, onsterflikheid en hiernamaalse vergelding, omdat hierdie dinge as redelik bewysbaar en gegrond in die natuurlike religie geld. Die natuurlike religie word die godsdienstige hoofbegrip van die Aufklärung; hiermee word die probleme van die godsdiensgeskiedenis opgelos (nl. wat en hoe is die ontstaan van die verskillende godsdienste; waarvandaan kom die waarheidselemente wat ons in alle godsdienste kan aantref; waarvandaan kom die ooreenkoms tussen die verskillende godsdienste? ens.) en verder word dit gesien as die kern van alle sedelikheid. Die natuurlike religie is die kern en grondslag van alle godsdienste. Die hart van die Aufklärung se vroomheid was egter die voorsienigheidsgeloof omdat dit so pragtig

inpas in en bewys kan word deur die teleologiese orde wat in die natuur gesien is. Dit was die theodicé wat tegelyk ook die anthropodicé moes lewer.

Hier en daar het ons rigtings gevind wat die natuurlike godsdiens van die Christendom geskei het en dan die Christendom beveg het as onredelik (b.v. VOLTAIRE). Meesal egter is die natuurlike religie en Christendom verbind (b.v. LOCKE, LEIBNIZ, WOLFF, KANT, ens.). Hiervolgens word Jesus dan gesien as die Bringer van die natuurlike religie in 'n bepaalde vorm of as inleiding tot of uitbreiding en aanvulling van die natuurlike, redelike waarhede. Tussen al die verskillende rigtings is die Franse Aufklärung egter die radikaalste. LAMETTRIE, HOLBACH en andere kom tot 'n konsekwente materialisme en atheïsme, gefundeer op die natuurwetenskap — die eerste keer binne die Christendom dat die Christendom in die naam van die wetenskap beveg word.

Die resultaat van al hierdie dinge is dat die Bybel nie meer geld as die openbaringswoord van God nie en Jesus is nie meer die Godsseun en Godmens nie, maar gewone mens. Die soendood en opstanding, vroeër die sentrale dogmas van die Christendom, verval aan die kritiek. Alles wat nie redelik is nie, b.v. die wonders, word verwerp of met redelike verklarings voorsien. Die dele van die Bybel wat onredelik is of nie heeltemal histories gefundeer kan word nie, word verwerp.

Kom ons nou *nader aan Duitsland* as die onmiddellike agtergrond van FEUERBACH en MARX, vind ons hierdie selfde situasie. Hoewel die idealisme in Duitsland die Aufklärung vervang en i.p.v. die meganisme en intellektualisme van die Aufklärung 'n grondige kenkritiek, 'n waardering vir die gevoel, fantasie en individualiteit en 'n organiese wêreldbeskouing stel, neem die idealisme ook baie elemente van die Aufklärung oor. Aan die ander kant word die Aufklärung ook voortgesit deur baie wat teen die idealisme in reaksie kom.

In Duitsland voer die verval van die godsdienstige gesag en van die aansien van die kerk in die 18de eeu tot 'n versterking van die spekulatiewe neigings van die wêreldse kultuur. Hierdie proses word sterk aangehelp deur die tweespalt op kerklike gebied en die verbondenheid van die Protestantse kerk met die staat. Juis in die Protestantisme word gou gesoek na ander as godsdienstige en teologiese uitingsvorme. 'n Soort „Weltfrömmigkeit” ontstaan waarin kuns, wetenskap en veral wysbegeerte die godsdiens en kerk vervang en beoefen word met 'n intensiteit soos nêrens anders nie en wat ons in 'n breë sin religieus kan noem. As plaasvervanger van die godsdiens word die wysbegeerte op sy beurt deur die sosiologie en die biologie deur die biologie vervang. Waar die 18de eeu die mens vry, absoluut en outonoom wou maak maar desnieteenstaande tog nog in breë lyne die godsdiens en godsdienstige waardes behou (hoewel neergetrek in

die sfeer van die mens en die natuur), het die 19de eeu 'n beslis ontmaskerde tendens, geopenbaar in 'n radikale gees wat agterdochtig teenoor alle oorgelewerde instellings en waardes staan. „Das 19. Jahrhundert hat die Tendenz zur Entlarvung weil ihm der religiöse Halt an der Offenbarung verlorengegangen ist. Nur sucht es den Halt nicht in einem Jenseits hinter den Dingen, sondern diesseits der Dinge, vor ihnen, im Menschen. Alle Kritik an der Offenbarung geht in der Art zu Werke, dasz sie geschichtliche Umstände und menschliche Urheber an die Stelle des göttlichen Urhebers setzt und die Quelle der anfänglichen Täuschung im Menschen sucht. Jeder neue Entlarvungsversuch gräbt in der gleichen Richtung nach einer noch ursprünglicheren Täuschungsquelle, verdächtigt jedes Gesicht als Maske und fahndet hinter allen Masken nach dem wahren Gesicht.“²⁾ Die 19de eeu soek na 'n verborge Diesseits in die plek van die Jenseits wat verlore gegaan het. In die plek van die verlore sekerheid van die openbaring hoop die 19de eeu om iewers immanent in die mens en sy wêreld 'n vashouplek te vind. Dit is 'n proses van omkering waar Kant se epogmakende Kopernikaanse wending bewus of onbewus die model is. Hoewel gesekulariseer en grotendeels anti-christelik, is hierdie soekers tog nog so deurdring van die gees van die Christendom dat hulle strewe heeltemal in die rigting van die Christelike gedagte gaan, nl. om 'n beter wêreld i.p.v. die betaande een te stel. Eers NIETZSCHE het die implikasies van hierdie gesekulariseerde Christelike besef en gestrand in die poging om die Christendom heeltemal te verbreek en met iets anders te vervang.

Hierdie proses van sekularisasie en aftakeling van die Christendom is 'n geleidelike proses waar in FEUERBACH en MARX hulle plekke vind. 'n Behoorlike behandeling van die agtergrond waarteen FEUERBACH en MARX optree, vereis ook dat ons aandag aan hulle onmiddellike voorgangers en hulle medestaanders moet gee. Die werk van D. F. STRAUSS, A. RUGE, BRUNO BAUER, MAX STIRNER en SÖREN KIERKEGAARD, om maar 'n paar te noem, is baie belangrik en vorm die raamwerk waarbinne FEUERBACH en MARX optree. Weens tydsgebrek gaan ons egter nie een van hierdie figure behandel nie en net kortliks stilstaan by HEGEL se beskouing van die godsdiens, omdat HEGEL die leermeester van sowel FEUERBACH as MARX was.

HEGEL is in wesenlike sin 'n voortsetting van die 17de en 18de eeu se poging om die godsdiens in die natuurlike vermoëns van die mens te grond en alle outoriteit af te sweer. Hy is hierdie voortsetting omdat hy wou probeer om die godsdiens tot wysbegeerte op te hef, waardeur hy die Christendom tot die hoogste vorm van sy bestaan wou bring en tegelyk van 'n dreigende ondergang red. In hier-

²⁾ PLESSNER, *Schicksal*, 92.

die bedoeling om die Christendom van ondergang te red lê nog 'n bepaalde behoudende element wat ook by die sg. Oud-Hegelianer bly voortbestaan maar by die Jong-Hegelianer heeltemal verlore gaan.

Vir HEGEL is godsdiens die bewussyn van die eindige gees (mens) van die absolute gees (God) wat sigself in die eindige gees realiseer. „So ist Religion Wissen des göttlichen Geistes von sich *durch Vermittlung des endlichen Geistes.*”³⁾ Die eindige gees voel homself teenoor die absolute gees, maar die twee kante, die absolute gees wat hom in die eindige gees realiseer en die eindige gees wat sig tot die absolute gees verhef, staan in wesenlike verband met mekaar: die absolute gees weet dat hy in die eindige gees verkeer en die eindige gees weet omgekeerd dat hy in die absolute gees is. Dit is die algemene begrip van die godsdiens in die algemeen. Die Christendom is wel die hoogste, maar nogtans maar een van die verskyningsvorms van die godsdiens in die algemeen.

Die godsdiens verkeer nog op die vlak van die voorstelling waar teenstrydige elemente rustig naas mekaar kan lê. Daarom ly die godsdiens aan 'n innerlike swakheid wat eers uitgewis word wanneer die godsdiens tot die vlak van die denke, spesifiek die spekulatiewe denke, verhef is. Die sintuiglike vorme van die vlak van die voorstelling en die teenstellings van die reflekerende denke word in die spekulatiewe denke opgehef tot een groot, harmoniese geheel. Ten opsigte van die godsdiens stel die reflekerende denke nog eindig en oneindig teenoor mekaar en die verbinding van die twee begrippe beteken dan net dat die eindige vas, blywend en oneindig word. Die spekulatiewe denke sien dit anders. Die eindige kan alleen oneindig word deur 'n moment van die oneindige, goddelike lewe te word, sodat die teenstelling eindig-oneindig eintlik verval. Die eindige is nie die synde nie en die oneindige is nie vas nie; beide is maar momente in die proses van die absolute gees. God is net sowel eindig en die Ek oneindig as omgekeerd. God is die beweging in sigself, 'n beweging na die eindige toe, 'n realisering in die eindige, waardeur die eindige opgehef word en God tot Sigself terugkeer. Alleen deur hierdie terugkeer is God God. Die historiese punt waar hierdie eenwording van die eindige en oneindige aan die dag tree, is Christus.

Godsdiens is dus nie bloot die verhouding van die eindige menslike bewussyn tot God as die oneindige nie, maar veel hoër: dis die idee van die gees wat tot sigself in verband staan, die selfbewussyn van die absolute gees. Die eindige gees is maar die absolute gees wat sigself stel, want alleen hierdeur kry die absolute gees kennis van sigself, kom dit tot selfbewussyn. Godsdiens is dus nie bloot 'n aangeleentheid van die mens nie, maar wesenlik die hoogste bestemming

³⁾ *Vorlesungen über die Phil. der Rel.*, S.W. XV (Jubiläumausgabe), p. 216.

van die absolute idee self. Dit is die spekulatiewe begrip van die godsdiens ⁴⁾.

Voordat ons oorgaan tot die behandeling van FEUERBACH en MARX self, moet ons daarop wys dat FEUERBACH gedurende sy idealistiese fase (wat ons nie behandel nie) reeds anti-christelik en anti-godsdienstig is. Dit is myns insiens ook die ware grond van die feit dat FEUERBACH hom later heeltemal teen HEGEL wend. Gedurende sy idealistiese fase gaan FEUERBACH heeltemal op Hegelse styl te werk om bepaalde elemente van die christelike godsdiens wat nog deur die Aufklärung aanvaar is, b.v. die idee van die persoonlike onsterflikheid, omver te werp. Hier dink ons spesifiek aan FEUERBACH se „Gedanken über Tod und Unsterblichkeit.“ In sy latere fase, toe FEUERBACH tot 'n radikale empirisme oorgegaan het (dit is die fase, waaraan ons hier aandag wil skenk), gaan hy uit van die grondgedagte dat die enigste wat vir ons gegewe is, is dit wat ons kan waarneem. Ten opsigte van die godsdiens is die enigste gegewene die religieuse fenomene onder die mensdom. Waar HEGEL probeer het om hierdie verskyningsvorme te identifiseer met die bewegings van die absolute gees of God self met die doel om die verskyningsvorme 'n hoër, algemene en oneindige karakter te gee, gaan FEUERBACH ook uit van die identifikasie van die humane met die absolute, maar dan met die idee om aan te toon dat die menslike die enigste realiteit is en die goddelike blote illusie is, projeksie van die subjektief menslike en hipostase van die menslike gemoedslewe.

Wat MARX betref, moet ons hier opmerk dat MARX se godsdienskritiek van FEUERBACH se idees uitgaan, maar dat die sisteem van die dialektiese materialisme as 't ware 'n vermaterialisering van die Hegelse metafisika is. MARX moes eintlik logies vanuit sy dialektiese materialisme die godsdiens beveg. Hoewel hy dan in sy godsdienskritiek van Feuerbach uitgaan, kan sy godsdienskritiek ook nie van HEGEL losgemaak word nie.

2. LUDWIG FEUERBACH SE GODSDIENSKRITIEK.

Teenoor HEGEL se identifikasie van die eindige met die oneindige verklaar FEUERBACH dat die godsdiens self beklemtoon dat God 'n selfbewussyn en eksistensie apart van die mens het. HEGEL verenig God en mens deur die bewussyn van die mens tot die selfbewussyn van God, die wete van die mens van God tot 'n sigself dink van God te maak. Tog behou HEGEL die dualiteit van God en mens wat 'n inkonsekwensie en selfweerspreking is. HEGEL is op die regte spoor as hy God en mens wil identifiseer, maar hy slaag nie daarin nie. FEUERBACH wil hom dan konsekwent voortsit: God en mens is ident, maar nie op die wyse van HEGEL nie; die kennis wat die mens van

4) S.W. XV, p. 172 — 220.

God het, is kennis van sigself; die mens is die wese van God. Die identifikasie van die menslike met die goddelike wese is die identifikasie van die mens met sigself.

FEUERBACH glo dat dit die konsekwente voortsetting van HEGEL is. Tog staan FEUERBACH hier lynreg teenoor HEGEL, want waar HEGEL op spekulatiewe wyse van die oneindige uitgaan om die eindige in die oneindige op te los, gaan FEUERBACH op empiriese wyse van die eindige uit om die oneindige in die eindige op te los. Verder sien HEGEL 'n verskil in vorm, maar nie na inhoud nie, tussen wysbegeerte en godsdiens, terwyl FEUERBACH juis weer die teenstelling tussen godsdiens en wysbegeerte beklemtoon.

In sy identifikasie van God met die mens om op dié wyse die godsdiens in die antropologie op te los, gaan FEUERBACH uit van 'n baie definitiewe opvatting van wat hy as die ware Christendom beskou. Hoewel hy die begrip geloof verwing tot die teenspraak van ervaring en redelikheid, beklemtoon hy heeltemaal ten regte dat die wese van die Christendom die geloof is. Die dogmas is geloofsartikels en geen rasonele waarhede nie; die mens se verhouding tot God is 'n geloofsverhouding en alle Godsbewyse is van nul en gener waarde en eintlik 'n uiting van ongelooft en vervalsing van die ware wese van die godsdiens. Die rasionalistiese tendense van sy tyd wat gedurig trag om geloofswaarhede in ooreenstemming met die filosofie en natuurwetenskap te bring, wys hy skerp van die hand as „der gläubige Unglaube oder der ungläubige Glaube”. Trouens, sy eie tyd is volkome atheïsties sover die praktyk betref, want hulle bely die geloof in Gods hulp, maar stig 'n hele kultuur om hulle te help, bely Gods voorsienigheid maar neem soveel assuransiepolisie as moontlik uit e.d.m. Die Christendom van sy eie tyd is so vervalte dat dit nie die moeite werd is om hiervan notisie te neem nie. Dit is hierdie kritiek op sy eie tyd se Christendom wat KIERKEGAARD ook in 'n besondere mate simpatiek teenoor FEUERBACH stem. FEUERBACH self gaan uit van die Bybel, wat hy so konkreet moontlik opvat, die kerkvaders en apologete van die eerste eeue, die stigters van die Protestantisme (by uitstek LUTHER), en die primitiewe godsdiensvorme wat in die tyd bekend is, hoofsaaklik die Grieks-Romeinse. Sy aansluiting by LUTHER is so sterk dat hy skertsend na homself verwys as Luther II en ook so onder sy vriende bekend staan.

Sistematies kan ons FEUERBACH se reduksie van die godsdiens op die antropologie soos volg saamvat :

1. *God as wet of as wese van die verstand* : Wanneer die eindige, onvolkome, sondige mens hom in die religie teenoor die oneindige, volkome, heilige God stel, is dit eintlik 'n tweespalt van die mens met sy eie wese. Die mens objektiveer sy eie wese en maak homself dan

weer objek van hierdie geobjektiveerde wese, natuurlik heeltemal onbewus. Bewussyn van God is selfbewussyn van die mens. God is identies met die predikante wat ons aan Hom toeken; om 'n verskil te maak tussen die voorstelling van God wat ons het en die bestaan van God soos God op sigself is, is sinloos, want die bestaan van iets kan alleen identies met sy predikante wees. Die predikante wat ons aan God toeken, wys duidelik dat die wese van God dieselfde as die wese van die mens is, want die predikante is dieselfde as wat ook aan die mens toegeken kan word, nl. goedheid, getrouheid, wysheid, ens.

Die voorstelling van God as selfstandige eksistensie teenoor die mens, as regeerder, wetgewer wat sedelik volmaak is en van die mens dieselfde eis, as volmaakte, alwyse wese, reduceer FEUERBACH op die suiwere verstand van die mens wat die vermoë is waardeur alles beheers kan word, die vermoë om volgens begrippe, dit wil sê algemene voorstellings en wette te dink; die eise van die verstand is ook onvoorwaardelike eise wat die praktiese uitvoerbaarheid en die empiriese werklikheid as 'n probleem van tweede rang beskou.

Hierdie voorstelling van God is egter koud, genadeloos en liefdeloos en bevredig nie die hart van die mens nie. Die mens se gemoed is ook nie tevrede bloot met die verstand nie, maar moet ook gehoorsaam aan die eis van die hart, nl. liefde, wat rekening hou met al die mens se swakhede en versoening doen oor al ons gebreke en al ons tekortkominge met sy eie ontferming bedek. Hierdie liefde is die weselike in die mens se bestaan en dit word geprojekteer in die voorstelling van die inkarnasie.

2. *Die geheim van die inkarnasie of God as liefde, as wese van die hart:* Die inkarnasie is niks anders as die daadwerklike, sintuiglike verskyning van die menslike natuur van God nie. Die inkarnasie druk die liefde van God vir die mens uit en vorm die middelpunt van die godsdiens. Hierdie feit dat die liefde van God vir die mens in die sentrum van die christelike godsdiens staan, bewys dat die mens sigself as die goddelike doel in die godsdiens stel, m.a.w. dat die mens in die godsdiens alleen tot sigself in verhouding staan. In die liefde van God vir die mens word alleen die liefde van die mens vir homself geobjektiveer en dit is die hoogste in die godsdiens. Geloof aan die inkarnasie is geloof aan die liefde en dit is geloof aan die waarheid en goedheid van die menslike hart.

'n Weselike element van die inkarnasie is egter lyding; en dit bring ons by

3. *Die geheim van die lydende God:* Die reduksie tot hiertoe toon dat die godsdiens die werklike subjek (mens) tot predikaat maak. In godsdienstige verhoudings het ons dus net nodig om subjek en predikaat om te ruil om tot die ware, werklike verhouding te kom. — Die

christelike godsdiens is die godsdiens van lyding want die verlossing word as die resultaat van lyding gesien. Langs die weg van omkering van subjek en predikaat toon FEUERBACH dat lyding vir die mens goddelik is. Lyding beteken selfnegasie, maar dit is weldadig. Die voorstelling van die lydende God is die hoogste selfbevestiging van die lydende hart. Die hart is die prinsipe van alle ervaring, by uitstek alle lyding. Die geheim van die lydende God is dus die geheim van die ervaring. Die ervarende, lydende mens glo dus aan 'n ervarende, lydende God en glo daarmee alleen maar aan sy eie wese.

4. Op dieselfde wyse reduseer FEUERBACH die dogma van die *Triniteit* op die fundamentele verbondenheid van die mens in gemeenskap; die Ek-Jy-verhouding is een van die grondkategorieë in die filosofie van FEUERBACH en miskien die allerbelangrikste. Hierin het hy groot invloed op b.v. FRIEDRICH EBNER en MARTIN BUBER uitgeoefen. Die Vader en die Seun druk die wesenlike verbondenheid van My en Jou uit en die Heilige Gees is die hipostasering van hierdie verbondenheid, wat juis toon hoe belangrik hierdie verbondenheid is. Wesenlik in hierdie verbondenheid van die mens aan sy medemens is egter die vrou; die diepgaandste en suiwerste vorm van die medemenslike verhouding is die verhouding tussen man en vrou, waar FEUERBACH groot klem juis op die geslagtelike kant lê. Die Maria-verering is daarom 'n noodsaaklike en wesenlike uitvloeisel van die die Triniteitsleer. As 'n bewys dat hy reg is, voer FEUERBACH aan dat die liefde vir die vleeslike vrou b.v. in baie monnikordes so maklik kan ondergaan in die liefde vir God en Maria. Die seksuele klank in baie van die gedigte van die Maria-mistiek word ook aangevoer as bewys. Een van die redes vir die verval van die Protestantisme is dan ook die feit dat die Protestantisme die vleeslike vrou i.p.v. die hemelse omarm het.

5. *Die geheim van die christelike Christus of die persoonlike God*: „Gott als Gott ist noch das verschlossene, verborgene Gemüth; das aufgeschlossene, offene, sich gegenständliche Gemüth oder Herz ist erst Christus. Erst in Christus ist das Gemüth vollkommen seiner selbst gewiss und versichert, ausser allem Zweifel über die Wahrhaftigkeit und Göttlichkeit seines eigenen Wesens.⁵⁾ want eers Christus vervul al die versoeke van die gemoed. Hy is die hart waarvan alle grense verwyder is, die Luisteraar na alle versugtinge, die salige gemoed, die sigbare godheid.

Die hoogste wens en triomf van die hart is om God te sien. God as God, d.i. as denkwese, bly altyd 'n verwyderde en abstrakte wese. Die mens aan die ander kant wil sien voordat hy seker is van die bestaan van God en of God is soos die mens Hom wil hê. Die hoogste

⁵⁾ *Das Wesen des Christenthums*, uitg. v. BOLIN en JODL, p. 173.

en absolute doel van die godsdiens is dan dat God (wat die wese van die mens is) as mens gerealiseer word en op dié wyse objek van die gemoed en die sintuie van die mens word. Omdat die christelike godsdiens dit regkry, is hy in hierdie sin wel deeglik die absolute godsdiens.

God word in die godsdiens en teologie persoonlik voorgestel. Die persoonlikheid van God is die menssyn van God; God is 'n Persoon beteken dat God 'n mens is. Persoonlikheid is 'n abstrakte begrip sonder werklikheid voordat dit in die werklike mens gerealiseer is. Daarom is Christus die werklike God van die Christendom, die enigste persoonlike God, die kern van die christelike godsdiens.

Hiermee wil ons volstaan. FEUERBACH reduseer tot in die grootste besonderhede die religieuse begrippe op die mens, menslike verhoudings en behoeftes. Ons het bostaande paar uitgesoek as voorbeeld omdat dit van die sentraalste begrippe van die Christendom uitmaak.

Waarby ons nou ons aandag moet bepaal, is *die fundering van hierdie reduksieproseses*. Vir FEUERBACH is die psigologiese grond van die godsdiens die *afhanklikheidsgevoel*. Oorspronklik geld hierdie afhanklikheidsgevoel die natuur en daarom is natuuraanbidding ook die oorspronklike vorm van alle godsdiens. Afhanklikheidsgevoel is die enigste omvattende verklaring vir die godsdiens in al sy verskyningsvorme. Die teoloë gee dikwels vrees aan as die grond van die godsdiens. Vrees is egter die uiting van die afhanklikheidsgevoel na die een rigting, terwyl dankbaarheid die uiting in 'n ander rigting is. Die afhanklikheidsgevoel kom daarvandaan dat die mens nie vir ewig leef nie; daarom kan ons die afhanklikheidsgevoel ook in 'n sekere sin as eindigheidsgevoel aandui. Hierdie afhanklikheidsgevoel spruit uit die bewussyn dat die mens vir sy versorging, voeding, ja vir die lewe self van die natuur afhanklik is. Hierdie afhanklikheid en onvolmaaktheid van die mens lei noodwendig daartoe dat die mens dikwels in 'n posisie van *nood* verkeer — nood weens voedselgebrek, onsekerheid oor die toekoms, gevaar vir jouself of iemand wat jy liefhet, ens. Dit is natuurlik dat uit die nood die *wens* gebore sal word: As die toekoms onseker is, wens ons om beheer oor die toekoms te hê; in die siekte, dreigende natuurrampe, hongersnood, e.d.m. wens ons dat ons beheer oor die kragte van die natuur gehad het. Die leer van die skepping uit niks is byvoorbeeld die projeksie van die wens dat daar geen materie, gebondenheid of natuurnoodwendigheid mag wees nie, want die skepping uit niks beteken dat die wêreld tot niks verklaar word en onder die almagtige heerskappy van God geplaas word. Hierdie onbegrensde almag van God is ook niks anders as die onbegrensde wens van die mens nie. Die wens van die

mens kan ons saamvat as die *drang na geluksaligheid en goddelikheid*. Dit is die verlange van die mens om self God te wees. Die laaste grond hiervan is die *egoïsme* van die mens wat die grond van sy wese uitmaak. Van die *egoïsme* is die mens se hele bestaan afhanklik. Ons kan dit dus ook so stel: die nood waarin die mens verkeer, spruit uit die *egoïsme* van die mens, want die *egoïsme* is die grond daarvan dat hy nie wil sterwe nie. Hierdie *egoïsme* prikkel die fantasie om middele te vind waardeur die mens die onverbiddelike heerskappy van die natuur kan ontkom en self oor die ganse heelal en al die kragte daarvan kan heers. Naas wetenskap en tegniek is die middel wat die fantasie hiertoe vind, die skepping van gode of 'n God. Hierdie God(e) laat hom (hulle) deur die mens se gebede beweeg, met ander woorde die God(e) is wesenlik wensvervuller(s) en d.m.v. die God(e) beheers die mens die ganse heelal. Die godsdiens het dus wesenlik 'n praktiese doel, nl. om aan die mens se behoefte aan sekerheid, veiligheid, geluk, ens. te voldoen deur die mens mag oor alle dinge te gee. Die God(e) is dus skepping(e) van die fantasie van die mens na die mens se eie beeld om in die behoeftes van die mens te voorsien.

FEUERBACH sluit af: „Wir haben bewiesen dass der *Inhalt* und *Gegenstand* der Religion ein durchaus *menschlicher* ist, bewiesen, dass das *Geheimnis der Theologie* die *Anthropologie*, des Göttlichen Wesens das menschliche Wesen ist.“⁶⁾ Die teologie wil dit egter nie erken nie en gaan voort met sy bedrog. Daarom is dit die taak van FEUERBACH se tyd om hierdie antropologiese inhoud van die godsdiens te bewys. Hy wil egter nie die godsdiens vernietig nie, want daarmee sal hy die mens moet vernietig; hy wil net die ware van die valse skei om só die mens tot sy reg te laat kom. Want die hoogste vir die mens is die mens self en die allerhoogste wat daar bestaan, is die liefde vir die mens. „Die Liebe zum Menschen darf keine abgeleitete sein; sie muss zum *ursprünglichen* werden. Dann allein wird die Liebe eine *wahre heilige, zuverlässige Macht*. Ist das Wesen des Menschen das *höchste Wesen* des Menschen, so muss auch praktisch das *höchste* und *erste Gesetz* die *Liebe des Menschen zum Menschen sein*. *Homo homini Deus est* — dies ist der oberste, praktische Grundsatz — dies der Wendepunkt der Weltgeschichte.“⁷⁾ Dit is byna of ons NIETZSCHE se kranksinnige hier hoor praat: „Gott ist tot! Gott bleibt tot! Und wir haben ihn getötet! Wie trösten wir uns, die Mörder aller Mörder? Das Heiligste und Mächtigste, was die Welt bisher besaz, es ist unter unseren Messern verblutet — wer wischt dies Blut von uns ab? Mit welchem Wasser könnten wir uns reinigen? . . . Ist nicht die Grösze dieser Tat zu groß für uns? Müssen wir nicht selber zu Göttern

⁶⁾ W.C., p. 325.

⁷⁾ W.C., p. 326.

werden, um nur ihrer würdig zu erscheinen? Es gibt nie eine grösere Tat — und wer nur immer nach uns geboren wird, gehört um dieser Tat willen in eine höhere Geschichte als alle Geschichte bisher.“⁸⁾

Voordat ons oorgaan tot MARX, wil ek hier net een opmerking maak: KANT het ten opsigte van die Godsbewyse aangetoon dat hierdie bewyse nie opgaan nie, hoofsaaklik omdat — indien iets bewys word — dit nog nie die eksistensie van die bewese figuur insluit nie; en verder, aangenome dat die wese wat bewys word, werklik bestaan, is nog nie bewys dat hierdie wese juis noodsaaklik die geopenbaarde God van die Christendom is nie. FEUERBACH maak nou die teenoorgestelde fout van die Godsbewyse: logies, psigologies en op ander wyses bewys hy dat God nie bestaan nie. Dan neem hy aan dat God ook werklik geen eksistensie het nie. Net so min as wat die Godsbewyse die eksistensie van die christelike God kan bewys, net so min kan die redenerings van FEUERBACH die nie-eksistensie van God bewys. Die kritiek van KANT op die Godsbewyse geld in omgekeerde vorm ook vir FEUERBACH se werk.

3. DIE GODSDIENSKRITIEK VAN MARX EN ENGELS.

KARL MARX en FRIEDRICH ENGELS staan albei in die begin van hulle loopbane baie sterk onder die invloed van FEUERBACH — selfs in so 'n mate dat ons kan sê dat hulle FEUERBACH volkome aanvaar het en eers later krities teenoor hom geword het. Selfs nadat hulle krities teenoor hom geword het, oefen FEUERBACH nog groot invloed op hierdie twee denkers uit en maak hulle dankbare gebruik van die werk van FEUERBACH. Om hierdie rede is FEUERBACH tot vandag toe een van die belangrikste figure in die Marxisme en gedurende die laaste gedeelte van die 19de en begin 20ste eeu was dit byna uitsluitend die Marxiste wat FEUERBACH se gedagtenis lewend gehou het. Dis veral FEUERBACH se „Das Wesen des Christenthums“ wat die grootste invloed uitgeoefen het. Onder invloed van hierdie werk skryf MARX: „O, schämt euch, ihr Christen, ihr vornehmen und gemeinen, gelehrten und ungelehrten Christen, schämt euch, dasz ein Antichrist euch das Wesen des Christenthums in seiner wahren, unverhüllten Gestalt zeigen muszte! Und euch, ihr spekulativen Theologen und Philosophen, rate ich: macht euch frei von dem Begriffen und Vorurteilen der bisherigen spekulativen Philosophie, wenn ihr anders zu den Dingen, wie sie sind, d.h. zur *Wahrheit* kommen wollt. Und es gibt keinen anderen Weg zur *Wahrheit* und *Freiheit*, als *durch* den Feuerbach. Der Feuerbach ist das *Purgatorium der Gegenwart*.“ En ENGELS skryf van hierdie boek: „Man musz die befreiende Wirkung dieses

⁸⁾ *Die fröhliche Wissenschaft*, no. 125.

Buches selbst erlebt haben, um sich eine Vorstellung davon zu machen. Die Begeisterung war allgemein: Wir waren alle momentan Feuerbachianer.”⁹⁾

Ons gaan op hierdie aspek van MARX en ENGELS nie verder in nie; vir ons doel is dit belangriker om op die verskil tussen hierdie twee en FEUERBACH te let. Die verskil met FEUERBACH begin aan die lig tree met MARX se „Die heilige Familie” (Parys, 1844) en neem daarna vinnig toe. Ons gee hier ’n sistematiese samevatting.

MARX en ENGELS reken dat FEUERBACH se kritiek op die godsdiens onomstootlik is maar nie ver genoeg gaan nie. Dis maar die vooronderstelling van die werklike kritiek wat uitgeoefen moet word, maar dan ook van alle kritiek, omdat die godsdiens voor alle kritiek afgehandel moet word. Die godsdiens is ’n ideologie, d.w.s. ’n noodwendig valse bewussyn wat die mens onderwerp aan ’n onbehoorlike sosiale en politieke dwingelandy. Maar ons kan die godsdiens eers werklik as ’n ideologie aandui wanneer ons die wêreld volkome wêrelds beskou. Hiervoor is die kritiek van die bestaande wêreld nodig, d.w.s. die onderskeiding van die wêreld soos hy is en soos hy behoort te wees. Hierdie wêreld soos hy behoort te wees is die werklikheid waarna gesoek moet word. Die kritiek op die godsdiens maak die mens bewus dat die godsdiens alleen ’n weerkaatsing van die mens self is en hy sal nie meer met hierdie bedrog tevrede wees nie maar na die werklike wêreld begin soek. Hierdie ontwaking van die mens en die gesoek na die werklikheid is die belang daarvan dat die godsdiens vernietig word.

FEUERBACH moes egter nog gevra het: Waarom überhaupt word die godsdiens om ’n aardse kern opgebou? FEUERBACH is nog onkrities. MARX gaan verder en reken dat die ware wetenskaplike en materialistiese kritiek dié is waarin nie die mens nie maar die gemeenskap ontleed word om aan te toon hoe en waarom die godsdiens ontstaan en noodsaaklik is. Om aan te toon dat die godsdiens ’n projeksie van die menslike wese is, beteken nog nie dat aangetoon is waarom die projeksie plaasvind nie.

Dit lei MARX tot die beskouing dat die godsdiens weliswaar die selfbewussyn van die mens is, maar van dié mens wat homself nog nie kan verwerf nie of wat homself in die wêreldlike en sosiale verhoudings verloor het. Die godsdiens is dus nie net objektivering van die mens nie maar „Verdinglichung” van die mens in die sin van selfvervreemding. Die godsdiens is ’n verkeerde wêreld en hierdie verkeerdheid gaan voort solank die menslike wese as „Gemeinwesen” nog geen ware werklikheid het nie. Die stryd teen die godsdiens moet dan tegelyk ook die stryd teen die verkeerde verhoudings in die wêreld wees, want

⁹⁾ *Ludwig Feuerbach*, p. 11.

die godsdiens is die uitdrukking van die ellende wat hierdie wêreld oorheers. Die opheffing van die hemelse saligheid is dan positief die eis om aardse geluk. Die positiewe element in die werk van MARX is dat hy nie die godsdiens wil humaniseer soos FEUERBACH en STRAUZ nie, maar 'n toestand wil skep waar die godsdiens onmoontlik sou wees. Nadat die Jenseits verdwyn het, moet nou die Diesseits uitgebou word. Die heilige selfvervreemding van die mens (godsdiens) is ontmasker; nou moet die profane selfvreemding (verkeerde sosiale verhoudings) ontmasker word. Dit is eers die ware atheïsme.

Hierdie profane ontmaskering kan ons soos volg saamvat: Die mens van die burgerlike gemeenskap is handelsware. Nes handelsware het dit 'n „Wertform” en 'n „Naturalform”. As ware is iets soveel geld werd; in natuurlike vorm is dit ten opsigte van die waardevorm onverskillig. B.v. as generaal of bakker is 'n mens so en soveel werd; as mens is hy onverskillig. Dit sien ons by uitstek by HEGEL geformuleer. Hierdie abstraherende wyse van menswees sien MARX bo alles as die burgerlike en proletariese *klasse-mens*, die geestelike en liggaamlike arbeidsmens en die verdeeldheid van die mens in die burgerlike gemeenskap in 'n privaat mens met 'n privaat moraal aan die een kant en 'n openbare staatsburger met 'n openbare sedelikheid aan die ander kant. In al hierdie gedeeltelike uitdrukkings ontbreek die mens as geheel en as mens. Die mens as mens speel geen rol in die gemeenskap nie, alleen die mens in sy gefikseerde vorm, b.v. as bepaalde beroep. En aangesien hierdie gefikseerde vorms deur industriële verhoudings („behoefte”) bepaal word, is die definisie dat die mens in concreto eintlik bourgeois (HEGEL) is, die teoretiese uitdrukking van die onmenslikheid van die bestaande eksistensieverhoudings van die burgerlik-kapitalistiese wêreld, 'n teken van die selfvervreemding van die mens.

Ook FEUERBACH se mens is net 'n bourgeois, 'n privaat mens sonder openbare gemeenskaplikheid. Om die mens van hierdie partikulariteit te bevry, verlang MARX ekonomiese, politieke en sosiale emansipasie van die mens. Hierdie emansipasie geld egter nie die mens as ego en alter ego (FEUERBACH) nie, maar die menslike *wêreld*, omdat die mens self sy wêreld is, omdat hy wesenlik „gesellschaftliches Gattungswesen” of *zoön politikon* is. Daarom is MARX se kritiek die kritiek op die gemeenskap sonder om die fundamentele antropologiese sin uit die oog te verloor. Om die mens te verander, moet die ganse struktuur van die staat en gemeenskap verander word. Eers wanneer die individuele mens die abstrakte staatsburger in hom terugwen en as die individuele mens in sy empiriese, individuele lewe, werk en verhoudings soortwese geword het en sy kragte as sosiale kragte sien en organiseer en op dié wyse nie meer sosiale en politieke krag van mekaar skei nie, is die menslike emansipasie volbring.

Hiervoor wend MARX hom tot die *proletariaat*, omdat lg. in totale teenstelling met die burgerlike gemeenskap staan en daarom 'n totale taak het. Omdat die proletariaat die volledige ondergang van die mens is, kan alleen die proletariaat die mens volledig terugwin (onwillekeurig dink ek hier aan die plaasvervangende lyding van die Messias).

Die selfvervreemding waaruit die proletariaat die mens moet verlos, is die gevolg van die verdeling van arbeid. Verdeling van arbeid is in ons gespesialiseerde tyd onvermydelik. In die arbeid vervreem die mens homself noodwendig, maar solank die klasseverdeling bestaan, waar die proletariaat alleen die arbeid lewer en niks besit nie, bly hulle net in die toestand van selfvervreemding. Die opheffing van die klasseverdeeldheid deur die revolusie van die proletariaat beteken dan dat die selfvervreemding wat in die arbeid plaasvind, weer opgehef word deurdat die arbeidsproduk die besit van die arbeider is.

Die selfvervreemding is algemeen, maar die burgerlike groep trek die voordeel daaruit en daarom is hulle onbewus daarvan. Alleen die proletariaat, die uitgebuites, ontwikkel 'n kritiese bewussyn. Die bevryding moet dan van die proletariaat kom. Dis 'n universele taak. Met die selfbevryding van die proletariaat word die privaat menslikheid van die burger opgehef en daarmee saam die privaat kapitaal, eiendom en bedryf. Dan eers het ons gemeenskaplike besit, arbeid, industrie en gemeenskaplike wese. Dit is die ware menslike bestaan, die voltooiing van die noodwendige dialektiese proses van die geskiedenis sowel as van die individuele bestaan.

Daarmee is die kritiek van FEUERBACH op die godsdiens eers voltooi. FEUERBACH het die wese van die godsdiens, spesifiek die Christendom aangetoon. MARX toon die grond van die projeksie wat in die godsdiens plaasvind, aan. FEUERBACH wou die godsdiens in sy positiewe, valse bestaanswyse ophef sodat die mens tot sy ware reg kan kom. MARX toon dat die godsdiens alleen werklik opgehef kan word wanneer die hele menslike wêreld verander word sodat daar fundamenteel geen grond vir die projeksie meer kan bestaan nie.

Die kritiek op die godsdiens van die kant van die linkse Jong-Hegeliëne, waarvan ons hier twee bespreek het, is van die allergrootste belang. Die waardigheid en bestemming van die mens is vir die Westerse kultuur hoofsaaklik in die Christendom gegrond. Deur die leer van die Theanthropos Christus bepaal die Christendom die houding van die mens ten opsigte van sigself en sy naaste. Die beeld wat die Europese mens bepaal, is die beeld wat Christus van Homself as die Seun van God en die Seun van die mens aanbied en verder die leer van die mens as die skepsel van God na die beeld van God. Sodra die Christendom problematies word, word die humaniteit van

die mens ook problematies. Die Christendom word problematies met die kritiek wat in die 17de eeu begin en in die 19de eeu met HEGEL en die Jong-Hegeliane die toppunt bereik. Wanneer die menslikheid van die mens problematies word, kom alles in die swewe en elke verhouding word onseker. Hy wat die boete betaal, is die mens self.

P. S. DREYER.
